

MILICA KACIN WOHzINZ
PREDSTAVITEV DOKUMENTA GIBANJA GIUSTIZIA
E LIBERTA': IL FASCISMO E IL MARTIRIO DELLE
MINORANZE / FAŠIZEM IN ZATIRANJE MANJŠIN,
IZDANEGA V PARIZU 1933 IN V TRSTU 2004.

LJUBLJANA, SLOVENSKA MATICA, 6. DECEMBER 2004

Z italijanskim protifašističnim gibanjem Giustizia e Libertà' sem se srečala v osemdesetih letih prejšnjega stoletja, ko sem proučevala arhivsko gradivo italijanskega notranjega in zunanjega ministrstva ter raziskovala slovensko nacionalno in protifašistično gibanje v dobi ilegale. Kolikor je bilo gibanje GeL v zvezi z našim gibanjem, sem opisala v knjigi *Prvi antifašizem v Evropi, Primorska 1925–1935* (Koper: Lipa 1990). Primorska emigracija v Jugoslaviji je imela tesne stike z italijanskimi antifašisti v emigraciji. Začetki segajo v leto 1929, ko je voditelj TIGR-a Albert Rejec prek Ivana Regenta navezal prve stike z emigranti v Parizu. Povezal se je z italijansko Antifašistično koncentracijo, ki je združevala leta 1926 ukinjene demokratične stranke (socialiste, socialdemokrate, republikance, demoliberalce), ne pa tudi komunistične. S Koncentracijo se je povezal tudi vodja primorsko-istrske emigracije v Jugoslaviji Ivan Marija Čok, in sicer na pobudo jugoslovanskega zunanjega ministrstva. Iz Jugoslavije so imeli stike z italijanskimi emigranti tudi predsednik Jugoslovanske matice v Ljubljani Miroslav Pretnar ter voditelja Orjune Marko Kranjc in Andrej Verbič. V Jugoslaviji – Ljubljani pa sta prebivala tudi pomembna italijanska antifašista z Reke, republikanec Angelo Adam, ki je pripadal gibanju Giustizia e Libertà', ter vodja avtonomne reške stranke Riccardo Zanella. Tudi prek njiju je italijanska antifašistična literatura prihajala iz Pariza v Ljubljano, v Jugoslovansko matico, odtod pa so jo v Italijo raznašali tigrovci – emigranti. Leta 1931 je Zveza primorskih emigrantov v Jugoslaviji sklenila sporazum z italijansko antifašistično koncentracijo v Parizu. Podatke o tem sporazumu sem dobila v dokumentu tržaškega komunističnega emigranta Giorgia Jakseticha, ko je leta 1932 iz Ljubljane poročal direktorji KPI v Pariz, pa tudi v italijanskih policijskih dokumentih. Temelji sporazuma med konfiniranimi Dorčetom Sardočem in ustanoviteljem GeL Carlom Rossellijem naj bi bili določeni že na otoku Lipari. Rosselli je sporazum realiziral po begu iz konfinacije v Pariz, po podatkih italijanske policije z Ivanom Marijo Čokom in Albertom Rejcem. Besedila sporazuma ne poznam, iz arhivskih dokumentov posredno zvedo, da sta se obe strani obvezali za skupno akcijo proti režimu v Italiji.

Italijanska stran je obljubila, da bo po prevzemu oblasti dala popolno avtonomijo Slovincem in Hrvatom v Italiji, slovenska pa, da po padcu fašizma ostane narodna manjšina v italijanski državi. V brzojavki policijske direkcije pri notranjem ministrstvu 16. maja 1931 pokrajinskemu prefektom je o tem zapisano: *“Med anti-italijanskimi organizacijami onstran meje, zlasti z Orjuno, in tajnim združenjem Giustizia e Libertà je baje prišlo do sporazumov o enotni akciji v Italiji, ki naj bi se začela ob priložnosti kongresa t. i. intelektualcev 29. t. m.”* Iz istih virov zvemo, da je leta 1934 GeL na pobudo Istranov v Zagrebu, zlasti Radovana Šepića, ki je objavil več intervjujev z italijanskimi vodilnimi antifašisti v časopisu Istra, ter na pobudo Angela Adama ter Giulia Viezzolija, v Parizu ustanovila Ligo za avtonomijo Julijske krajine. V programu Lige je bilo med drugim zapisano: *“... popolna avtonomija ... bodisi na kulturnem kot na gospodarskem področju, kakor tudi na političnem, izenačenje ter enakost pravic.”* Liga se je obvezala, da bo vedno na čelu vsakega gibanja, ki se bori za svobodo in demokracijo. Včlanjevala je Italijane, Hrvate in Slovence. Vanjo naj bi vstopila tudi tvorec rapalske pogodbe grof Carlo Sforza in tržaški voditelj Josip Vilfan. Njen razglas je prišel tudi do Primorske in Istre ter seveda v roke policije, vendar se gibanje, po policijskih poročilih, v Julijski krajini pa tudi med emigranti v Jugoslaviji ni razvilo. Nasploh vemo o tej Ligi zelo malo. Sodim, da ni imela kakšne pomembnejše vloge. Po poročilu omenjenega komunističnega emigranta v Ljubljani, Jakseticha, Slovenci niso zaupali obljubam in so nameravali ostati podpisniki sporazuma le do konca fašizma, *“nato bomo videli. Mi gremo z vsemi, toda delamo tisto, kar sami hočemo.”* Zavezništvo resnično ni trajalo dolgo. Razbilo se je leta 1934, ko je Zveza jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine na mariborskem kongresu zavzela stališče odkritega iredentizma s parolo, da mora Italija Jugoslaviji vrniti, kar ji je odvzela z rapalsko pogodbo. Ivan Marija Čok je v govoru naglasil, da Slovenci in Hrvati ne bodo sprejeli nobene italijanske vlade, ker je Italija v petnajstih letih vladanja dokazala, da ni vredna vladati neki narodni manjšini. Tedaj je *Giustizia e Libertà* v članku *“Iredentismo slavo”* zapisala, da *“se ne more boriti skupaj z iredentističnimi društvi v službi jugoslovanske diktature”* in da *“ne more pristati na nekakšno slovansko ekskluzivo nad julijsko deželo in posebej nad Trstom ... Skupaj se boriti proti skupnemu sovražniku: vedno. Vstopiti v igro jugoslovanskega nacionalizma: nikoli”* (str. 337–339).

Po sporazumu je glavna aktivnost slovenske strani veljala širjenju antifašističnega tiska v Italijo s ciljem “prepojiti vse slovanske množice v Italiji z antifašistično miselnostjo ter skušati pridobiti tudi Italijane za borbo proti fašizmu”, zlasti med vojaki. Druga naloga je bila reševanje in vodenje bežečih italijanskih antifašistov čez mejo v Jugoslavijo. Leta 1930 so bili v Parizu v stiku z italijanskimi voditelji tajne organizacije Tigr iz Slovenije. Poleg omenjenih Andreja Verbiča in

Alberta Rejca tudi Danilo Zelen in Lojze Črnač. Po spominskih podatkih sta se zadnja dva srečala z voditeljem GeL Carlom Rossellijem, s socialistom Giuseppejem Saragatom in republikancem Ciprianom Fachinettijem. Črnaču je GeL naložila organiziranje tajnega prehoda – kanala čez francosko-italijansko mejo, Zelenu so dali inštrukcije za pripravo eksploziva za atentate. Iz zaplenjenih Adamovih pisem, poslanih v Pariz, zvemo, da je italijanska stran prek Avstrije v Jugoslavijo pošiljala finančna sredstva in razstrelivo, od tu naj bi šel material na Sušak in čez mejo v Italijo. Leta 1933 je Adam s tigrovci pripravljaval več akcij v Julijski krajini, med njimi tudi atentat na Mussolinija, katerega naj bi izvedel nek goriški tehnik – prodajalec pisalnih strojev. Raziskava je kazala, da bi ta utegnil biti Boris Simandel, ki je pobegnil v Ljubljano in imel na Trubarjevi cesti trgovino s pisalnimi stroji. Adam je takole poročal nekemu Alfredu v Pariz: *“Kar zadeva slovansko emigracijo iz Julijske krajine sem ... mnogo pisal prijateljem, toda vsi moji predlogi so ostali mrtva črka.”* Zahteval je namreč finančna sredstva in da bi iz Pariza organizirali teroristične akcije v Italiji, da ne bi tvegala in z zapori plačevala samo Julijska krajina. *“Jaz lahko vedno pridem v stik s Slovani, lahko računam na razne skupine za kakršnokoli akcijo v Julijski krajini, če bom le lahko govoril v imenu kake uradne organizacije ... Govoril sem (prijateljem v Parizu) glede financiranja neke skupine za njen tisk, toda vse je ostalo mrtva črka, le za 100 frankov na mesec je šlo.”* Adam bi moral najprej nastaviti razstrelivo v italijanska konzulata v Zagrebu in Splitu, toda ker je bil glavni izvajalec te naloge konfident italijanske policije, sta akciji propadli, pa tudi razstrelivo ni bilo dobro, saj je eksplodiralo v Adamovem stanovanju. Vse to je vzbudilo sume pri vodstvu GeL. (Naj dodam, da sem nedavno nekje prebrala, da ga je po vojni naša oblast preganjala, prav pred kratkim pa sem izvedela, da je bil, tako kot drugi, osumljeni delovanja za zapadne agenture, skupaj z družino likvidiran)

Znana je še ena povezava slovensko-hrvaškega narodnega gibanja z gibanjem *Giustizia e Libertà*. Leta 1935, ko je gibanje že pretrgalo zavezništvo s Čokovo emigrantsko Zvezo, se je z vodstvom v Parizu pogovarjal Engelbert Besednjak, eksponent primorske krščanskosocialne struje v emigraciji. Ta struja ni bila včlanjena v Čokovo narodnjaško Zvezo, imela je svojo organizacijo Sedejevo družino. V pismu Virgilu Ščeku, ki je ostal na Primorskem, je povedal, da Italijani zahtevajo od Slovencev revolucionarno organizacijo za boj proti fašizmu, čemur on, Besednjak, ne nasprotuje. *“Revolucionarna organizacija je za nas življenjska potreba. Nasproten sem osamljenim in nesmiselnim aktom terorizma, toda za slučaj političnega prevrata moramo organizirati tudi fizične sile našega naroda ... Emigraciji na ljubo bomo pristali na revolucionarno organizacijo, ki naj pomaga antifašistom na državno krmilo. To žrtev doprinesemo iz solidarnosti z ostalo antifašistično Italijo ... Kakor vsa država bomo tudi mi korenito pometli našo pokrajino fašistov. To je meja naše politike.”* Sicer pa je Ščeku

naročal, naj oni v Italiji nadaljujejo *“s politiko legalnosti, ki je edina na mestu”* (Viri 11, 1977, 62).

Od kje je GeL dobila idejo in podatke za izdajo brošure o zatiranju manjšin in kdo jo je napisal? Vsebuje namreč tisto, včasih dobesedno, kar vsebujejo Čermeljeva poznajša dela iz leta 1938 in kar podrobneje proučujemo še danes. Ob branju mi je prišel na misel Kongres evropskih narodnosti, ki je leta 1931 izdal brošuro v angleškem in v francoskem jeziku z naslovom *Narodnosti v evropskih državah* in jo isto leto predstavil na svojem zasedanju. S tem odkritim napadom na totalitarne režime je po besedah predsednika Josipa Vilfana nastal “popolen preokret naše taktike”, kar se mu je zdelo celo “kočljivo”. Poročilo o jugoslovanski manjšini v Italiji sta na temelju gradiva, ki ga je Lavo Čermelj zbiral v Manjšinskem inštitutu v Ljubljani, v tej brošuri napisala Vilfan in Besednjak. O tem poročilu se je po Vilfanovih podatkih grof Sforza izrazil “izredno pohvalno, prav z ozirom na njegovo stvarnost in zmernost.” Poročilo o Primorski in Istri obsega 44 tipkanih strani, našla sem ga zaplenjenega v policijskem arhivu v Rimu in ga razčlenjenega objavila v knjigi *Prvi antifašizem v Evropi* (347). Nedvomno je GeL to poročilo vzela za temelj svoje publikacije. Ta gielovska publikacija namreč poleg opisa zatiranja jugoslovanske manjšine v Julijski krajini vsebuje tudi opis zatiranja Nemcev na Južnem Tirolskem in Grkov na egejskih otokih, medtem ko za francosko manjšino v Val d’ Aosta ni bilo nobene literature. V bibliografiji našega dokumenta sta navedena dva naslova uporabljenih del za Julijsko krajino: *Italy and the Yugoslav Minority within her border*, Ljubljana, The Minorities Institute, 1931 ter *FR. BARBALIĆ* (istrski emigrant), *Sloboda viere Hrvata i Slovenaca u Istri, Trstu i Gorici, Zagreb 1931*. Iz opomb na zaključku besedila sledi, da so konkretni podatki in citati vzeti iz italijanskih osrednjih časopisov, zlasti iz *Giornale d’ Italia* in *Corriere della sera*. O navedeni ljubljanski izdaji o jugoslovanski manjšini v Italiji mi ni nič znanega, tudi ne vem, da bi jo v svojih spominih omenjal Čermelj. Morda je šlo za omenjeno kongresno poročilo, ki ga ne poznam v originalu, in bi bil za izdajatelja gotovo najbolj poklican Manjšinski inštitut v Ljubljani. Tudi letnica 1931 se ujema.

Besedila *“Il fascismo e il martiro delle minoranze”* v času svojih raziskav nisem poznala, sem pa iz raznih virov izvedela, da obstaja. Čeprav sem vedela, kaj vsebuje, sem bila pri branju presenečena nad preciznostjo podatkov in citatov ter umirjenostjo interpretacij, ki so bolj zmerne od Čermeljevih. Z zanimanjem sem iskala, kaj novega mi ta dokument lahko pove. Našla sem nekatere poudarke, ki jih naše zgodovinopisje ni zaznalo na tak način. Na primer, da je italijanska liberalna demokracija – Leonida Bisolati – odločno nasprotovala priključitvi Dalmacije k Italiji in zahtevala čim manjše število Neitalijanov v italijanski državi (79). Ta princip je postal odločilen za razmejevanje po drugi svetovni vojni. V rapalski pogodbi se je Italija res odpovedala Dalmaciji, vendar le v korist Hrvaške,

medtem ko si je na severu prisvojila kar dobro četrtno slovenskega naroda. Zanimive so se mi zdele tudi Mussolinijeve izjave iz leta 1919, in sicer, da drugorodci nikoli ne bodo sovražili italijanske države zaradi nasilja ali tlačenja, ker to ni v značaju italijanskega naroda. Tako so govorili drugi državniki – Sforza, Viktor Emanuel III, Giolitti – nisem pa vedela, da je to ponavljal tudi Mussolini; očitno v času, ko je bil še socialist in preden je svoj *fascio di combattimento* poslal na kazenske ekspedicije. Tudi terminološki pojmi so ponekod v besedilu drugačni, kakršnih smo vajeni iz naših del. Giolittijev pojem “srbsko-hrvaško-slovenski narod”, ki kot tak nikoli ni obstajal, je bila avtomatična izpeljanka iz državne pripadnosti teh narodov, združenih v Kraljevini Srbov-Hrvatov-Slovencev. Odraža pa tudi tedanje pojmovanje enačenja nacije z državo. O kakšni individualnosti slovenstva ali hrvaštva pač v Rimu niso dosti vedeli, morda tudi GeL ne, saj le malokje uporablja pojma Slovenci in Hrvati, pač pa večinoma neartikuliran pojem slavi, kakor da gre za amorfno maso prebivalstva. Slovenci kot narod so bili nasploh v tistih časih zanemarljiv in docela nepomemben objekt.

Ustavila se bom še pri parlamentarni diskusiji o rapalski pogodbi iz leta 1920, ko so socialistični poslanci, recipročno z zaščito italijanske manjšine v Dalmaciji, zahtevali resolucijo o zaščiti slovanske manjšine. Vlada – njen predsednik Giovanni Giolitti in zunanji minister Carlo Sforza – sta odgovarjala, da garancije za zaščito Slovanov med pogajanja v Rapallu nihče ni zahteval, zato ni bilo treba nikomur ničesar zagotavljati. V razpravi tržaškega zgodovinarja Elia Apiha pa sem prebrala, kaj je leta 1925 grof Sforza napisal v pismu soustvarjalcu rapalske pogodbe Giovanniju Giolittiju: *“V Rapallu so bili Jugoslovani na robu obupa ... S soglasjem sosedov smo spremenili v Italijane pol milijona Jugoslovancev in pri tem dosegli posebne ugodnosti za nekaj tisočev Italijanov, ki so ostali Jugoslaviji v Dalmaciji. Prosili so me za precizne garancije za Slovence v Italiji. Odločno sem jih zavrnil. Rekel sem, da morajo nove države zagotoviti zaščito manjšin, medtem ko je za močno državo, kakršna je Italija ta garancija v njeni civilizaciji in toleranci. (Strašno sem se bil zmotil. In vendar je bila to srečna zmotila.)”* (PZDG, 19981, 61)

Ko sem prebirala poglavje o absurdnem spreminjanju zgodovinskih geografskih pojmov, npr. Južni Tirol v Alto Adige, da ja ne bo nič nemškega v priključeni deželi, se mi je utrnila misel na današnjo takšno iznajdbo, kot je “Savudrijska uvala”. Kakor da bo sprememba toponima v nekaj, kar nikoli ni obstajalo, sama po sebi pričala o pripadnosti piranskega zaliva Hrvaški! Vendar Italija pri poitalijančevanju nemških krajevnih in osebnih imen ni vztrajala. Bala se je avstrijskega fašizma in nemškega nacizma, kot beremo v brošuri, medtem ko do Slovencev in Hrvatov ni bila tako obzirna, saj je za njimi stala zgolj neka šibka in osovražena Jugoslavija. V zvezi s citati iz Mussolinijevih raznarodovalnih programov iz leta 1929 moram opozoriti, da je ta svoj prvi program o vladanju tujerodnim ljudstvom

napisal že 1. decembra 1925, in sicer v tajni okrožnici ministrom, a ga avtor obravnavanega dela ni mogel poznati, saj je zakopan v rimskem Osrednjem državnem arhivu. Šlo je za dvojce različnih programskih navodil: za Južni Tirol in posebej za Julijsko krajino. V svoji obsežni zgodovini fašizma ju je objavil znani zgodovinar Renzo De Felice. V slovenskem prevodu je program za Julijsko krajino integralno objavljen v delu Kacin-Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji*. Razlike med položajem južnotirolskih Nemcev in slovensko-hrvaške narodne manjšine so sicer znane, vendar me preseneča poudarek v knjigi, da so namreč Nemci vdano sklonili glave, medtem ko so se Slovani uprli z odločnostjo, ki je bila močnejša od italijanske. Ta ugotovitev je podkrepljena s kratkim opisom Gortanovega in drugega tržaškega procesa, o katerem je tedaj pisal evropski tisk.

Izdajateljem tega dokumenta čestitam; mislim, da bi ga morala poznati predvsem tista italijanska javnost, ki še vedno zanika ali noče vedeti, kaj je fašizem pomenil za narodne manjšine in da je bil njihov odpor že v tridesetih letih prejšnjega stoletja povezan tudi z italijanskim in evropskim demokratičnim antifašizmom. Hkrati pa je objavljeni dokument novost tudi za slovensko javnost, ki je bila doslej obveščena predvsem o paktiranju med Komunistično stranko Italije in narodnorevolucionarno organizacijo Tigr leta 1936 in o poznejši "fratelanzi" v narodnoosvobodilnem odporu. Vedeti je treba, da je bil antifašistični odpor že od začetka fašizma navzoč tudi pri italijanskih demokratično-meščanskih strujah in da se je razvijal dve desetletji, sicer ne moremo razumeti dejstva, da se je z razpadom fašizma poleti 1943 velika večina italijanskega naroda čez noč prelevila v antifašiste. Za konec naj ponovim sklep, ki ga je v Italiji zelo opevano gibanje *Giustizia e Libertà* zapisalo v našem dokumentu: "*Edini način proti nevarnosti spopada, ki tli v tako zastavljenih odnosih med Nemci, Slovani, Grki in Italijani, bi lahko bil protest proti asimilacijski politiki s strani tistih Italijanov, ki ostajajo zvesti liberalni tradiciji Cavurja, Mazzinija in Garibaldija. Tak protest bi pokazal Nemcem, Slovanom in Grkom, da se vsi Italijani ne strinjajo s tako politiko italijanske vlade in da se njihove težave lahko rešujejo tudi zunaj iredentistične borbe, ki prinaša le nove vojne*" (109–110).